

OSMANLI ARAŒTIRMALARI
XIV

Nesir Heyeti — Editorial Board
HALİL INALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ
HEATH W. LOWRY — İSMAIL ERÜNSAL
KLAUS KREISER

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XIV

Istanbul.- 1994

Evliya Çelebi ve Başka Kaynaklara Göre Arap Âleminin Doğusundaki Büyük Şehirlerde Mevlevihaneler

Klaus KREISER

Almançadan çeviren: Semih TEZCAN

İslâm dünyasının eski büyük merkezlerinde Osmanlı ileri gelenleri tarafından inşa ettirilmiş olup cami mimarisinde önemli yeri olan camilerin sayısı nispeten azdır (F. Yenişehirlioğlu 1989). Dolayısıyla, şehir coğrafyası araştırmalarında dikkati daha az çeken tarikat (*tarîkât/turuk*) yerleşim binalarına da pek ilgi gösterilmemiş olmasını anlayişla karşılamak gerekir.

İslâm araştırmaları bilim dalı, ancak kısa bir süre önce bu konuyla ilgili muazzam miktarda belge üzerinde sistemli bir çalışmaya girebilmiştir, (örn. B. A. Popovic/yay. G. Veinstein 1986, J. Baldick, 1989). Bu çalışmalar, sadece nadir durumlarda mahalli tarih yazıcılığının verilerinden yararlanabilmektedir. Çünkü Arapça ve Türkçe mahalli kroniklerde derviş *tekāya*, *zevāyā* ve *hānekāh*larından çoğu zaman ancak topluca ve dar bir özetlemeyle söz edilir, (örn. Muħammad Kurd °Alı, h. 1403).

Kökenleri Arap dünyasının dışında bulunan belli tarikatlara daha yakından bakılacak olursa, bu tarikatlar hakkında bilinenlerin büsbütün yetersiz olduğu görülür (fakat krş. F de Jong 1989). Burada ele alınan Mevlevi

tarikatina gelince, araştırmalara (örn. A. Gölpinarlı 1953) ve kaynakçalara (örn. M. Önder 1973/4) bir göz attığımızda, yalnızca “münbit Mezopotamya hilali” içerisinde (yani Adana güneyinde) kalan şehirlerin değil, Anadolu ve Balkan ülkelerindeki şehirlerin de bu önemli tarikatın yerleştiği şehirlerden biri olmak açısından hemen hemen hiç araştırılmamış olduğunu görürüz. Bu söylediğimiz, tarikat kurucusu Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin Türbe-i Celâliyye'sinin yanbaşında bulunan ve Çelebi makamı olan Konya mevlivhanesi ile (Faroqhi, 1988), İstanbul'daki büyük mevlivhaneler (Mehmed Ziya, 1913) için aynı derecede geçerli değildir

Tarikatların şehirlerdeki rolü üzerine araştırmacıların pek az ilgi duymuş olmasına ek olarak kaynakların durumu da son derecede dağınık ve karmaşıktır. Şimdiye değin Konya'daki mevlevi tarikatı merkez arşivinden tarihî ve topografik sorunların aydınlatılması için pek az yararlanılmıştır (A. Gölpinarlı 1955/6 ve N. Göyünç, 1987). İstanbul arşivlerini ancak birkaç araştırmacı, başkentteki büyük mevlivhanelerin tarihini aydınlatmak amacıyla kullanmıştır (A. Gölpinarlı 1953, M Erdoğan 1975/6, K. Kreiser 1986)). mevlevi şairlerinin, ya da büyük şeyh ve çelebilerin biyografilerini içeren eserlerden ancak iki üçü tanesinin ondokuzuncu yüzyılda yapılmış baskıları bulunmaktadır, (bunların en başında Sakıb Mustafa'nın *Sefîne-i Nefise-i Mevlevîyân* [SNM, h. 1283], ve 'Âlî Enverî'nin *Semâhâne-i edeb*'i [SE, h. 1309] gelir.

Mustafa Kara'nın Bursa mevlivhanesini ana çizgileriyle tanıtan yazısı (1989), türlü arşiv belgeleriyle edebî kaynakların birbirine bağlı olarak değerlendirilmesinde benzerine az rastlanan bir örnek olmuştur.

Ketebe ve sahib kayıtları, mevlevi dervişlerinden kalan izleri araştırırken başka kaynaklardan elde edilemeyen kimi bilgileri elde etmek için işe yarar. Bütün mevlivhanelerde, Mesnevi'nin metni ve şerhleri, Eflâkî Dede'nin menakıbnamesi ve daha başka metinler istinsah edilmiştir.

Aşağıda, daha başka kaynaklar da örnekleme yöntemiyle sıralanacaktır. Ne var ki, en başta gelen kaynak, 17'inci yüzyılın yetmişli yıllarında doğudaki tüm Arap topraklarını gezmış olan büyük gezgin Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'dir. Onun anlattıklarından mevlivhanelerin hemen hemen eksiksiz bir dökümü çıkartılabilmektedir.

Mevlevî tarikatının, Gölpinarlı (1953: 335) tarafından adları sıralanmış olan 76 yerleşim merkezine yer ve zaman içerisinde nasıl yayıldığına ilişkin sorunlar üzerinde henüz durulmamıştır. Yine, mevlevihaneleri kimlerin vakfettiği sorunuyla da uğraşılmamıştır. Sonuncu bir nokta olarak da mevlevihanelerin şehirlerdeki konumu ilgiyi çekmektedir.

Yöntem açısından, bir Osmanlı tarikatının toplu tasviri ya teker teker tekkelerin tarihlerinin yazılıp bunların bir araya getirilmesi, ya da çoğu çeşitli yerlerde faaliyette bulunmuş olan önemli şeyhlerin hayat hikâyelerinin toplanması yoluyla yapılabilir. Ancak bundan sonra, amaca uygun, enine ya da boyuna kesitler (yani tarih gelişimi ya da belli bir zaman noktasındaki durumu gösteren kesitler) ortaya konabilir.

En önemli mevlevihaneler olan *âsitânelerde* şeyhlik makamına yapılacak atamaların sık sık anlaşmazlıklara yol açtığını biliyoruz. Bu makamlar için aynı âsitâneye mensup adaylar yanında, ya Konya'daki Çelebi'nin güvenini kazanmış, veya saray ve hükümetin çıkarına daha uygun düşen dışardan adaylar söz konusu olmaktadır. İstanbul Yenikapı mevlevihanesi *pôst-nişîn*lerinin hayat hikâyelerini okuduğumuzda (Mehmed Ziya, 1913), önde gelen bazı tarikat temsilcilerinin, derece bakımından Konya'dan hemen sonra gelen bu en büyük ve en muteber mevlevihanenin yönetimini üzerlerine almadan önce, imparatorluğun öteki şehirleri hakkında pek yakından bilgi sahibi olduklarını tesbit ederiz. Örneğin, Sabûhî Ahmed bu makama atanmadan önce, onsekiz yıl Şam'daki tekkeyi yönetmiştir. Konyalı Seyyid Nesîb Yusuf Dede, Sultan IV. Mehmed'in halledilmesi olayına karışmış olmasından dolayı Kahire'ye gitmek zorunda kalmıştı. Onunla birlikte daha sonra Mekke tekkesinin başına geçecek olan Müneccimbaşı Ahmed de Kahire'ye kaçmıştı.

Nesîb, daha sonra sırasıyla Ankara, Şam ve Kahire mevlevihaneleri şeyhliklerinde bulundu. Üçüncü bir örnek olarak Atinalı bir şeyhin oğlu olarak Trablusşam'da dünyaya gelen (1092/1681) Safiyullâh Mûsâ Dede verilebilir. Bu zat, delikanlılığında Mısır'a gidip orada çok tanınmış bir şeyh olan 'Abd al-Gânî an-Nablusî'nin yanında öğretim gördükten sonra 1120/1708'de Halep mevlevihanesinin başına geçmiş, İstanbul'a ancak 1723'te gitmiştir.

Osmanlı *'ilmiyye* sınıfında kısa görev süreleri mutat olduğu halde, taşradaki *âsitâne* şeyhleri postlarında çoğu zaman uzun süre oturabilmekte ve böylece bir Arap çevresinde Osmanlı-Fars kültürünü temsil eden daimî merkezler, kültür adacıkları oluşturmaktaydılar.

Aşağıda yer alan, şu anda mümkün olan muvakkat genel bakışın ortaya koyduğu üzere, mevlevihanelerin kimler tarafından vakfedilmiş olduğu sorusuna da henüz derleyip toparlayıcı bir cevap verilemez. Kimi defa kaynaklarda kesin veriler bulunmamaktadır. Kimi defa ise birden çok vâkıf bulunmakta ve bunların birbirinden ayrılması gerekmektedir. Çoğu zaman, sonradan gerçekleştirilmiş olan ek vakıf, asıl vakfın sağladığı donanımdan daha fazlasını temin etmiştir. 17'inci yüzyılda taşra şehirlerinde, cami inşalarında da benzeri görüldüğü biçimde, yerli halkın ileri gelenleriyle bir bağlantı söz konusu olmaksızın çoğu kez bir paşanın, mevlevihane kurucusu olduğunu görmekteyiz. Bu durum, imparatorluğun Arap ülkeleri dışındaki diğer yarısı için de geçerlidir. Örneğin: Etmekçi-zâde Ahmed Paşa (öl. 1026/1617), Selanik'te Avrupa Türkiyesi'nin en görkemli mevlevihanelerinden birini kurmuştur (Demetriades, 1983: 386-387). Evliya Çelebi'nin yazdığına göre (SN V, 60) Tokat mevlevihanesi h. 1024/5'te (1616) yapılan İran seferi sırasında şehit düşen yeniçeri ağası Süglün Muslu tarafından yaptırılmıştır. Amasya mevlevihanesi, h. 1011 (1602) yılındaki yangından sonra, sadrazam Bayram Paşa'nın yardımıyla h. 1047'de (1637) yeniden inşa edilmişti (Hüseyin Hüsâmeddîn, h. 1330: 247).

Anlaşıldığına göre Güneydoğu Anadolu / Kuzey Suriye mevlevihaneleri de aynı zaman dilimi içerisinde, çoğu kez yeniden tesis yoluyla ortaya çıkmıştır. Bunları vakfedenler de genellikle yerli eşraftan olmayan kişilerdir. Ancak *'Ayntâb* örneğinin ortaya koyduğu gibi bunun istisnaları da olmuştur.

Konya mevlevihanesinin çekirdeğini oluşturan tarikat pîrinin türbesi, (19'uncu yüzyılda yıkılmış olan) şehir surlarının dışında bulunmaktaydı. Öteki şehirlerdeki birçok mevlevihanenin de "sur dışında" yer alması, bizi, Konya örneğinin bilinçli olarak taklit edilmiş olduğu kanısına götürmektedir. Çoğu yerde mevlevihanelerin, bir tepe ya da bir yamaç üzerinde bulunduğunu görmekteyiz.

Evliya Çelebi'ye göre mevleviliğin Konya ile Halep arasındaki en büyük ve en görkemli yerleşim merkezlerinden biri sayılan °Ayntâb/Gaziantep mevlevihanesi ile ilgili bir tasarrufu ele alarak konuya girelim. Evliya Çelebi'nin verdiği - pek açık anlaşılmayan - bilgiye göre bu mevlevihaneyi Türkmen ağası Mustafa Ağa adlı biri vakfedip IV. Murad'ın silahdarı Mustafa Paşa'ya hibe etmiştir (*hibe etti* SN IX: 335 ve dev.) Evliya Çelebi'nin kaydettiği kitâbede yer alan ve 1048 (1638) yılına tekbül eden tarih beytini mucizevî bir şekilde "dört yüz yıl öncesinden" Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî kaleme almıştır; zira bu "tarih", *Meşnevî-yi Ma'nevî*'nin ilk mısraından başka bir şey değildir. Hicrî 1050 yılı Muharrem ayının sonunda (Mayıs 1640) yazılmış olan vakıfname, daha geç dönemden kalma sicil defterlerinde suretleri bulunduğu için bilinmektedir (Güzelbey, 1960: 13-14; 1984: 128). Burada, mütevellî ve şeyh atamalarının Konya'daki tarikat reisinin *onayı alınmaksızın* yapılacağı hükmü getirilmiştir. Konya'nın yapacağı, sadece şeyhlik makamında değişiklik olduğunda gerekli beratları düzenlemekten ibaret olacaktır. Ancak şeyhin soyundan, onun yerine geçecek bir erkek halef olmadığı takdirde, Konya yeni şeyhi belirleyebilecektir. Vakıfnameden ve mahalli tarih araştırmalarının ortaya çıkardığı olaylardan şu gerçekleri saptıyoruz:

Vakıf sahibi, bu mevlevihaneyi küçük erkek kardeşinin oğlu Mehmed için yaptırmıştır. Şeyh Mehmed aslında bir mevlevî şeyhinin oğludur, fakat °Ayntâb'da mevlevihane kurulmazdan önce İstanbul'da, Galata mahkemesinde kâtip olarak görev yapmaktadır. °Ayntâb'ta yaşayan mevlevî dervişleri bulunmakla birlikte bunların sığınacak bir yeri yoktur. Burada, dar anlamıyla bir aile vakfı ile karşı karşıya bulunuyoruz. Vakfın geliri, daha başka kaynakların yanısıra, yirmi dükkan ve bir depodan sağlanacaktır. Bu depoda satılacak her deve, katır veya eşek yükü hububat-tan belirli bir miktar mevlevihaneye tahsis edilmiştir. Bu yolla sağlanacak gelirlerin dörtte biri vakıf emlakinin bakımı için ayrıldıktan sonra, kalan paradan imam, müezzin, musiki heyeti mensupları ve hizmetkârlara ödeme yapılacak, ayrıca konukların yemek masrafları karşılanacaktır. Geri kalan para ise şeyhlik ve mütevellilik görevini bir arada yürütecek olan kişiye tahsis olunmuştur.

Daha genelleştirilmiş bir ifadeyle °Ayntâb mevlevihanesinin kuruluş tarihini şöyle verebiliriz: Öteki tarikatlara ve özellikle mevleviliğe yakınlık

duyduğunu bildiğimiz Sultan IV. Murat zamanında (M. C. Zilfi, 1988: 140), tarihî bakımdan Suriye sınırı sayılan bölgedeki büyük şehirlerden birinde, daha önce kurulmuş mevlevihanenin süreklilik göstermemesi üzerine, yeniden bir mevlevihane kuruluyor. Vakıf sahibi İstanbul'da mahkeme yönetiminde çalışan (ve kendi akrabası olan) bir şeyh oğlunu bu taşra şehrine geri getirtmek suretiyle tarikat ile aile ilişkileri arasında bir bağ yaratıyor. Yeni kurulan bu mevlevihanenin gayet iyi gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. 1671 yılında burayı ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi, °Ayntâb mevlevihanesinin pek zengin bir donatıma sahip olduğunu yazar.

°Ayntâb mevlevihanesine en yakın mevlevihane Kilis'te, Canpuladiyye Camii ile Bey Sarayı arasında bulunmaktaydı. Evliya Çelebi, bundan *binâ-i cedîd* "yeni bina" diye söz eder (SN IX: 362). Hicrî 1086'da (1675-6) düzenlenmiş bir belgeye göre burayı °Alî Ağa adlı birisi vakfetmiştir (Gölpınarlı, 1953: 247). Bu °Alî Ağa'nın yerli eşraftan mı, yoksa padişahın kullarından mı olduğu sorusu şimdilik yanıtız kalmaktadır.

Evliya Çelebi, Halep'e vardığında, mevlevihane camii inşaatının bitmemiş olmasından yakınır ve *şâhibü'l-hayrât*'ı, yani malî gücü bu işe katkıda bulunmaya uygun hayır sahiplerini inşaatı tamamlatmaları için teşvik eder. Mevlevihane, sur dışında, Bâb-ı Ferec'in (Arapça adıyla Bâb el-Ferec'in) kuzeybatısında bulunması dolayısıyla karakteristik bir konuma sahiptir. Gaube ve Wirth (1984: s. 370), bu mevlevihanenin 16'ıncı yüzyıldan kalma olduğunu tahmin etmişlerdir, ancak bu tahminin belge ve bilgilerle doğrulanması gerekmektedir. (Yenişehirlioğlu, 1989, 180-181. sayfalardaki resimlere bkz.).

°Alî Enverî, Şah İsmâ'îl'le Sultan Selim arasındaki savaş sırasında Osmanlı tarafına geçen Fülâd ve °Alvân adlı iki İranlı mirzanın adlarını verir. Enverî'nin bunu, kendisinin en başta gelen kaynağı Esrar Dede'nin *Tezkire-i Şu'arâ-i Mevleviyye*'sinden aldığı anlaşılıyor (bu bilgi aynı şekilde, nereden alındığı belirtilmeksizin Muḥammad Kurd °Alî, h. 1403: 146 n°503'te de yer alır). Adı geçen mirzalar, Halep'e yerleşip daha önce İran'a seyahat etmiş olan Sulṭân-ı Dîvânî vasıtasıyla yakından tanışmış oldukları mevlevî tarikatına girer ve bir mevlevihane kurarlar. Buraya bir şeyh atanması için Konya'ya başvurduklarında Kilisli Ahmed Fakrî Dede gönderilir; bu zat h. 950 (1543-4) yılında ölünceye kadar Halep'te

şeyh olarak görev yapar. Ondan sonraki şeyh büyük bir olasılıkla mevlevi şair Ebu Bekir al-Vefaî olmuştur; h. 991'de (1583/84) vefat etmiş olup Halep'te gömülüdür (Gölpınarlı, 1953: 120 - Sâkıb I: 24'e göre; ayrıca krş. °Alî Enverî, h. 1309: 246). *Takîya aş-şayh Abû Bakr* adı bu şeyhe izafeten verilmiştir (Gaube/ Wirth, 1984: 408). Chevalier d'Arvieux, 18'inci yüzyıl ortasında dahi Halep'te iki tekke bulunduğunu kaydeder: 20-25 sakini olan asıl mevlevihane ve Şeyh Abu Bakr Tekkesi (y.a.g.k. 109). Belki de (eski) mevlevihane binasının vali konaklarından birinin arazisi içinde kalması, Bâb al-Ferec'de yeni bir mevlevihane kurulmasına yol açmıştır.

Halep mevlevihanesi, daha sonraki yüzyıllarda tarikatın en güçlü üslerinden biri olacaktır, ne varki 16'ncı yüzyıldaki ilk gelişme döneminden 17'inci yüzyılın ikinci yarısına değin, başka yerlerde olduğu gibi burada da karmaşık ilişkilerin hüküm sürmüş olduğunu belirlenmektedir. Halep mevlevihanesinin ya da mevlevihanelerinin geçim ve bakımında Osmanlı mansıbdarlarının ve yerli eşrafin payları hakkında ayrıntılı bilgileri, belki Ruth Roded, Baer ve Gilbar tarafından yapılan ve yakında yayınlanması beklenen çalışmalarda (R. Roded, 1988) bulmak mümkün olacaktır. Bu arada, Cumhuriyet Türkiyesinde *tekkelerin kapatılmasından* sonra Halep mevlevihanesinin bu tarikatın son merkezi olarak kaldığını da anımsatalım (Mazioğlu, 1986).

Şam'a seyahat eden ilim ve irfan sahibi bir Osmanlı efendisi, yolda Hama ve Humus mevlevihanelerinde de konaklayabilirdi (Gölpınarlı, 1953: 335, 362). Eğer güneye doğru sahil boyundan inilmekteyse yol üzerindeki iyi donanımlı Trablus (Trablusşam) ve Lazkiye mevlevihanelerde kalmak olanağı vardı (y.a.g.k. 104, 245).

Evliya Çelebi, bunlardan Trablusşam'daki mevlevihaneyi ziyaret etmiştir (SN IX, 409-410). Mevlevihanenin konumunu: "kalenin doğu tarafında, şehrin içinden akan suyun kenarında ve yüksekçe (*mürtefi*) bir yerde" diye anlatır. Bu konum belirlemesini, Tadmurî'nin (h. 1394 : 278) verdiği pek sınırlı bilgiyle de karşılaştırmak gerekir. Bu mevlevihane de 17'inci yüzyıl ortasında artık mevcut olmuş olmalıdır. Hicrî 1065 (1654/55) tarihli bir elyazmasında kitap sahibinin Trabluslu bir mevlevi olduğu kaydedilmiştir (Gölpınarlı, 1967-1972: II, 50). Bu mevlevihanenin

daha ayrıntılı bir tasviri, 1700 yılında Trablusşam'da bulunmuş olan büyük mutasavvıf ʿAbd al-Ġanî an-Nabulusî'den kalmıştır (1971: 76-81) [bu konuda ayrıntılı bilgi için F. de Jong'un bu ciltte yayınlanan yazısına bkz.].

Şam'daki mevlevihane de sur dışında olup surların yaklaşık 400 metre kuzeybatısında, 14'üncü yüzyıldan kalma Tankiz Camii yanındadır, (Eliis-séef'in makalesine ekli olan planda 52 numaralı mevki). Evliya Çelebi, mutadî olduğu üzere, şehirde bulunan ve *turuk meşâyiğ*lerince yönetilen 70 *tekye* arasında en fazla mevlevihaneye önem verir, çünkü Mevlânâ burada, bir *külbe-i ahzânda* (bir "hüzünler kulübesinde") Şems-i Tebrizî ile buluşmuştur. Evliya'dan çok önce Eflâkî'nin de aktardığı olan bu rivayet, doğal olarak Şam mevlevihanesinin derecesini yükseltmiştir. Ancak Evliya Çelebi, bu menkıbe üzerinde fazla durmaksızın eğlence meraklısı bazı Şamlıların (*bazî ehli-i teferrüc*) mevlevihane yakınlarında nasıl piknik yaptıklarını anlatmaya başlar: Şeyhlerin küçük su çarkları üzerine koyun ya da kuzu eti yerleştirip [bir ateş üzerinde] en lezzetli kebabları pişirirler (SN IX, 541).

Bina üzerinde inşa tarihinin h. 993 (1585) olduğunu bildiren kitâbe bulunmaktadır, her ne kadar bu kitâbe son zamanlarda konmuş ise de bu tarihlendirme birçok kez kanıtlanarak kesinlik kazanmıştır (İbn Cum'a/Laoust, 1952: 190). O sırada Şam valisi Hasan Paşa idi. Şehrin bu son mevlevihanesinden daha önceki mevlevihane sorunu ise daha karmaşıktır. Sâkib (SNM II, 25), yeni mevlevihaneyi vakfeden kişi olarak, adı başka kaynaklarda da (Pascual, 1983: plan) geçen Lâlâ Mustafa Paşa'yı gösterir. Yeni binada ilk şeyh, lâkâbı "Kartal" olan, fakat daha çok kullandığı "Dâli" mahlasıyla tanınan Ahmed Dede olmuştur. Ahmed Kartal Dede bugünkü adı Karaman olan Larend'e'dendir, orada Mevlânâ'nın annesinin mezarında türbedarlık etmiştir. (Birinci) Bostân Çelebi döneminde kendisine Şam'da görev verilmiştir. 28 Rebi'ü'l-evvel 997'de (4.II.1589) orada ölmüş olduğu kaydedilmiştir (Gülcan, 1975: 78, 83 ve SE: 24-26; TDEA'ne göre Esrar Dede'de farklı bir ölüm tarihi verilmektedir, bkz. TDEA), Dâli maddesi). Lâlâ Mustafa Paşa'nın mevleviliğe yakın bir ilgi göstermiş olduğu, bir başka Şam şeyhinin hayat hikâyesinden de anlaşılmaktadır: Konyalı şair Derviş Dede (SE 70-72), önceleri Güzelce Kâsım Paşa'nın (öl. h. 959/1552'den sonra) maiyetinde musâhip olarak

bulunmuş, onun ölümünden sonra Lâlâ Paşa'ya intisap etmiştir. Paşa da şairi "mevlevi hırkası taşımasına rağmen" bol bol zeamet bağışlayarak ihya etmiştir. Esrar Efendi bu durumu belirtir ve tezkire yazarı Kınalı-zade Hasan Çelebi'ye dayanarak, kırgınlıkla, o zamanlar bir çok şaire cömertçe davranılmış olduğunu hatırlatır. *Semâ'ihâne-i Edeb*'e göre Derviş Dede, Şam mevlevihanesinin kurucusuydu ve 980/1572-3'te ölmüştü. Hasan Paşa herhalde, Lâlâ Mustafa Paşa vakfını devam ettirmiş ve Tangiz Camii-ni yaptırarak bu vakfı büsbütün yüceltmıştır.

Evliya Çelebi, Kudüs'ü de ziyaret etmiş olduğu halde oradaki mevlevihaneden hiç söz etmez. Dolayısıyla h. 995'te (1586/7) bina edilmiş olan mevlevihanenin bundan yüz yıl sonra da hâlâ ayakta olup olmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır (Jong, 1983).

Kudüs'ten güneye uzanan çöl hattının öteki ucunda Peygamber'in yattığı Medine'de, Peygamber kabrinden ruhî ve manevi feyz almış olan Medine mevlevihanesi bulunmaktaydı. Osmanlı egemenliğinin son on yıllarında varlığını hâlâ sürdürdüğü bilinen (Gölpınarlı 1953: 404) bu mevlevihanenin kuruluş yılları üzerine burada bir şey söyleyemeyeceğiz.

Suriye'deki büyük şehirlerin ve Kahire'nin yanısıra, tarikatın önde gelen dervişleriyle daha az tanınmış dervişlerinin sık sık buluşup karşılaştıkları şehirlerden biri de Mekke idi. Gerek Evliya Çelebi, gerekse *Sefîne-i Nefîse-i Mevlevîyân* yazarı (Sâkıb II, 151-155) birbirine uygun olarak bu mevlevihanenin ilk şeyhinin Muhammed adında bir Hintli olduğunu bildirirler. Evliya Çelebi'ye göre bu şeyh Lahorlu imiş. *Sefîne*'de ise onun Bengalli ve hanedan mensubu olduğu yazılıdır. Bu şeyh - Buddha gibi - babasından kalan mirası mevlevihanenin onarımı ve genişletilmesi için harcamıştır. Daha sonraları da her yıl Mekke mevlevihanesine, hac kervanlarıyla Hindistan'dan armağanlar gönderilmiştir: Bu mevlevihane mutfağında kullanılan kaplar ve sehpalara dahi gümüşten, içinde su soğutulan testiler dahi porselendenmiş. Evliya Çelebi, hac ziyaretini yerine getirdiği sırada mevlevihanenin şeyhi Gemci 'Ali Ağa-zade'dir. Mekke'deki makam sahipleri arasında en ünlüsü, adını daha önce de anmış olduğumuz vakanüvist ve astronom Müneccimbaşı Ahmed Dede'dir, h. 1113'te (1702) Mekke'de vefat etmiştir.

Irak'ta Bağdat, Musul ve Kerkük şehirlerinde mevlevihaneler vardı. Burada bunlardan yalnızca Bağdat mevlevihanesi üzerinde kısaca durabileceğim. Çağdaşı Dâli Ahmed Dede gibi Larendeli (yani Karamanlı) olan ünlü şeyh Cünûnî Mehmed Dede'nin (öl. 1620) bu mevlevihaneyi yeniden kurması h. 994-998 (1586-1590) yılları arasında Bağdat'ta görevli olan Beğlerbeği Çığala-zade Yûsuf Sinân Paşa'nın himayesi altında gerçekleşmiştir. Cünûnî, Mâder-i Mevlânâ türbesinin bulunduğu Larendede'deki şeyhlik makamına hiç de lâıyk olmayan birinin getirilmiş olmasından duyduğu kırgınlıkla memleketini terk edip gezici derviş olmuş, kentten kente dolaşmaya başlamıştır. Bağdat'ta bulunan *muhtaşar zâviye*'yi yani "küçük, mütevazi tekke"yi, *mufaşşal hânkâh* yani "tam teşkilatlı bir mevlevihane" haline getirmek ona nasip olmuştur (SNM II, 57-60). Binanın tamamlanması üzeriner mevlevi dervişi Hayli şu tarihi düşürmüştür:

Mevlevîhâneyi¹ Cünûnî Dede/ Eyledi Hû diye diye ihyâ

[Cünûnî Dede, Allah adını zikrede zikrede mevlevihaneyi yeniledi.]
(SE 30).

Bağdat mevlevihanesi Dicle köprüsü üzerinde² bulunmaktaydı. Hicrî 1020'de (1610-11) Cünûnî, kendisinin yeniden kurduğu ikinci mevlevihanenin bulunduğu Bursa şehrinde hayata veda etmişti (Kara, 1989). Aynı yıl hükümet, Bağdat mevlevihanesinin bulunduğu arsa üzerinde izinsiz inşa edilmiş olmasına karşı bir *hüküm* çıkarmış ve sakaların köprüyü kullanmalarını yasaklamıştı. Rhoades Murphey'nin yayına hazırladığı 1639 yılına ait bir defterden (Başbakanlık Arşivi, Maliyeden Müdevver 4715) mevlevihaneye bolca vakıf geliri aktığını öğreniyoruz. Gelir getiren emlak arasında 79 dükkan ve bir kahvehane de bulunmaktaydı. Burada, bir mevlevihanenin donanımının mutlaka vakıfla ilgili belgelerin gösterdiği çerçevede içerisinde kalarak yapılması gerekmediği de vurgulamak isterim. Örneğin, aynı Cünûnî, Bursa'daki mevlevihanenin yapımı için I. Ahmed'in emri üzerine şehir mukâta³asından para almıştır, (Kara y.a.g.k.).

¹ Almanca metindeki *Mevlevîhâne-i* düzeltilmeli!

² Gerçekten köprü üzerinde mi?

Daha birçok bilgi, bir mozaik oluşturacak şekilde bir araya getirilebilir, Antakya, Diyarbakır gibi şehirler de araştırılabilirdi. Osmanlı İmparatorluğunun doğusundaki Arap topraklarında mevleviliğin yayılış ve istikrar kazanışının genel tablosu şimdilik yalnızca bir taslak olarak çizilebilmektedir. 17'inci yüzyılda, özellikle I. Ahmed ve IV. Mehmed dönemlerinde, yerli eşraftan olmayıp dışardan gelen paşaların ellerinden geldiğince desteklediği parlak bir gelişmenin vuku bulduğu kendini göstermektedir.

İstanbul ya da Anadolu'dan kalkıp Hicaz'a kadar gitmeyi göze alan bir kimse, genellikle Kahire'ye de uğramadan geri dönmezdi. Orada, daha 16. yüzyıl ortasında bir mevlevihane bulunduğunu kesinlikle söyleyebiliyoruz. Bu, Eflâkî'nin *Menâkıbu'l-Ârifîn* adlı eseri üzerinde yeniden çalışılarak ortaya konmuş bir eserin bir nüshasından anlaşılmaktadır. Hemedanlı bir Nakşibendî şeyhinin oğlu olan °Abd al-Vahhâb bin Calâl ad-Dîn adlı birisi h. 947'de (1540) Kahire mevlevihanesinde *Tavâkıb al-Manâkıb* adlı eseri yazmış ya da en azından bu zaman zarfında orada ikamet etmiştir (Gölpınarlı 1967-1972: I, 223). Böylelikle, Hâfız Ahmed Paşa'nın 8. Şa'cân 1003'te (8 Nisan 1595) tarihinde tesis ettiği vakıftan önce Kahire'de bir mevlevihane olup olmadığı, yani bu tarihin bir *terminus post* olup olmadığı konusundaki şüphe de ortadan kalkmış oluyor. Daha sonraki Mısır valilerinden biri olan Yusuf Sinan Paşa, 17 Sefer 1016'da (3 Haziran 1607), Sunkur al-Sa'dî Medresesinin içinde bulunan *Takiyya Mavlaviyya*'ya ek gelirler vakf etmiştir. Bu vakfiyye, bir mevlevihanedeki personel sayısının ne kadar kabarık olabileceğini açıkça göstermektedir: Personel, cami hudeması dışında, otuz kişilik sema takımı, bir hanende ve (üçü neyzen, biri kanuncu, biri de tamburcu olmak üzere) sazandelerden oluşuyordu (Behrens-Abouseif).

(İstanbul/Galata'da bulunan) Kulekapı mevlevihanesi şeyhi Edhem Hüseyin Dede, Ka'be'den Mısır'a giderken Kahire mevlevihanesinde ölmüştür. Kendisine daha önce bu mevlevihancenin şeyhliği önerildiğinde şu Farsça sözlerle reddetmişti:

“*zamânî hankâh-i sâbit bûdîm / ba'd az in sayyâr h'âham şud*”

“Bir zamanlar sabit bir hankah idik, sonra bu seyyar ??? (SNM I, 44-50).

Vefat yılını veren Türkçe tarih şöyledir:

“Raks ederek girdi cenāne sene 1073”*

“Raks ederek girdi cennete, yıl 1073” (h. 1073 yılının ilk günü 16.VII.1662'dir).

Bir derviş tekkesinin tipik bir işlevi de, insanlara şehir içerisinde kalıp resmî görevlerden uzak durma, inzivaya çekilme olanağını vermesiydi. Evliya Çelebi, günlerini mevlevihane de doldurmuş olan Mısırlı kadı Hasan-zāde Efendi'den bahseder.

*

Yukarıda sıralanan şu ilk gözlemler, henüz bir özetleme yapmak için yeterli değildir. Bununla birlikte mevlevihanelerin üç yüzyıl boyunca doğu Arap âleminin bütün büyük şehirlerinde temsil edildiği ve Osmanlı paşalarının bunlarla gerek vakıf sahibi, gerekse himayeci olarak sıkı bir ilişki içinde buldukları ortaya çıkıyor. Bu mevlevihanelerin kurulmasından sonra kendilerine örnek aldıkları Konya'daki “ana mevlevihane” ile ilişkileri kopmamıştır. Şeyhler, Anadolu'dan, İstanbul'dan ya da Balkan ülkelerinden gelmiş, sonra tekrar geri dönmüşlerdir. Mahalli şeyh aileleri Konya'daki Çelebinin otoritesine karşı çıkmaksızın kendi tekkelerinin özerk olması için çaba göstermişlerdir.

Kuşkusuz, mevlevihaneler, doğu Arap âlemini kültürel yönden Osmanlılaştırabilmiş değildir, fakat bunların mevcut olmasının kültürlü Osmanlılar için büyük önem taşıdığını tahmin edebiliriz.

Bibliyografya

- °ABD AL-GANĪ AL-NABŪLUSĪ (1971): Tuhfa an-nābulusīya fi'r-rihla at-Tarābulusīya. Ed. H. Busse, Steiner, Beirut 1971, 19, 133 S. (Beiruter Texte und Studien.4.)
- °ALĪ ENVERĪ, 1309 H./1891/2: Semâ'hâne-i Edeb, Kütübhâne-i Ref'et, Istanbul, 362 S.
- BALDICK, (J.), 1989: Mystical Islam. An Introduction to Sufism, Tauris, London, 208 S.
- BEHRENS-ABOUSEIF (D.): im Druck, Institutions and Foundations in Ottoman Egypt in the 16th and 17th Centuries.
- DANKOFF (R.) u. KREISER (K.), 1992: A Guide to the Seyāhat-nāme of Evliya Çelebi, Reichert, Wiesbaden 200 S.
- DEMETRIADES (V.) 1983: Topographia tēs Thessalonikēs kata tēn epochē tēs Tourkokratias 1430-1912 Etairia Makedonikōn Spoudōn, Thessaloniki, XXIV, 566 S.
- ELISSEEF (N.) 1965: "Dimashk" in Encyclopaedia of Islam, Brill, Leiden 2Vol.2 s.v.
- ERDOĞAN, (M.), 1975/6: "Mevleviler kuruluşlar arasında İstanbul Mevlevihaneleri", Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi (4-5): 15-46.
- FAROQHI, (S.), 1988: "Agricultural Crisis and the Art of Flute-Playing: The Worldly Affairs of the Mevlevi Dervishes <1595-1652>" Turcica (20): 43-70.
- GÖLPINARLI, (A.), 1953: Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik, İnkılap, İstanbul, 571 S. ["Gözden geçirilmiş ikinci baskı" 1983]
- , 1955/6: "Konya'da Mevlânâ Dergâhının Arşivi", İstanbul Üniversitesi Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 17: 156-178.

- , 1967-1972: Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu, Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara I-III.
- GÖYÜNÇ, (N.), 1987: "Mevlâna Müzesi arşivi", in 2. Millî Mevlâna Kongresi <Tebliğler> 3-5 Mayıs 1986 Konya, Selçuk Üniversitesi, Konya: 101-110.
- GÜLCAN (D. A.), 1975: Karaman Mevlevihânesi, Mevlevilik ve Karamanlı Mevlevi Velileri, 100 S.
- GÜZELBEY, (C. C.) 1960: Gaziantep Scri'i Mahkeme Sicilleri <Cilt 153-160>. Sanat Matbâsı, Gaziantep, VIII, 148 S.
- , 1984: Gaziantep Camileri Tarihi, Oya Matbası, Gaziantep, 196 S.
- HÜSEYİN HÜSÂMEDDİN 1330: Amasya Târîhi, Hikmet, Der-i Sa'âdet Bd.1.
- IBN ĞUM'Â/LAoust (H.) 1942: Les Gouverneurs de Damas sous les Mamlouks et les premiers Ottomans <658-1156/1260-1744>, Institut Français, Damas, XXIII, 288 S.
- JONG, DE (F.) 1989: Art. "Mawlawiyya. The last vestiges of the order in the Arab world and the Balkans" in Encyclopaedia of Islam, Brill, Leiden 2Vol.6.
- KARA (M.) 1990: Bursa'da tarikatlar ve tekkeler, Uludağ, Bursa, 208 S.
- KREISER (K.), 1983: "Medresen und Derwischkonvente in Istanbul: Quantitative Aspekte", in Actes du colloque de Strasbourg <1er - 5 juillet 1980>. Publié par Jean-Louis Bacqué-Grammont et Paul Dumont = Economie et Sociétés dans l'Empire Ottoman <fin du XVIIIe-début du XXe siècle>, Paris (Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scic. tifique. N° 601) 109-127.
- , 1986: "Zur wirtschaftlichen Grundlage der Istanbuler Mevlevihânes am Beispiel des Konvents von Galata", in Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. In memoriam Vančo Boškov. Hrsg. von Hans Georg Majer, Harrassowitz, Wiesbaden: 84-93.

- MAZIOĞLU (H.), 1986: "Ahmed Remzi Akyürek <Remzi Dede> 1872-1944", in 1. Millî Mevlâna Kongresi. Tebliğler 3-5 Mayıs 1985 Konya, Selçuk Üniversitesi, Konya: 239-254.
- MEHMED ZİYÂ, 1913: Yenikapı Mevlevihanesi, Neutürk. Ausg. hrsg. Y. Senemoğlu, Tercüman, İstanbul o.J., 245 S.
- MUHAMMAND KURD °ALÎ (1403/1983): Hiṭaṭ aš-Šām, Maktaba an-Nürî, Dimaşq Bd.1-6.
- ÖNDER, (M.), 1973/4: Mevlânâ bibliyografyası: Mevlâna'nın 70. yıldönümüne armağan, Türkiye İş Bankası, Ankara C.1, 280 , C.2 383 S.
- PASCUAL, (J.-P.), 1983: Damas à la fin du XVIe siècle d'après trois actes de waqf ottoman, Institut Français, Damas, XII, 148 S.
- POPOVIC (A.) et VEINSTEIN (G.), 1986: Les ordres mystiques dans l'Islam. Cheminements et situation actuelle, Edit. du C.N.R.S., Paris 324 S.
- RODED (R.), 1988: "The *Waqf* and the Social Elite of Aleppo in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", Turcica (20): 71-91.
- SÂKİB MUSTAFA DEDE, 1283 H./1867: Sefîne- i nefîse-i Mevlevîyân, Mısır, C.I. 268 S., II. 233 S., III. 144 S.
- TADMURÎ, °Umar °Abd as-Salâm, 1394 H.: Tārîḥ wa Atar masâğid wa-madâris Ṭarābulus fi'l-°aşr al-Mamâlik, Ṭarābulus.
- TDEA = TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANSİKLOPEDİSİ C.1- Dergâh, İstanbul.
- YAZICI (T.), 1989: Art. "Mawlawiyya. Origins and ritual of the order" in Encyclopaedia of Islam, Brill, Leiden Vol.6. s.v.
- YENİŞEHİRLİOĞLU (F.), 1989: Türkiye dışındaki Osmanlı Mimari Yapıtları. Ottoman Architectural Works outside Turkey. T.C. Dışişleri Bakanlığı, Ankara, XVI, 256 S.